

Չոցին հոն են նաև Հնդկարքը, որոնց պատմութիւնը կը համընթանայ գոնէ քանի մը դար: Բայց դժուարութիւն չկայ մտածելու (— կամ թերևս հաւանական է մտածել —) թէ Խուրրիներն ալ վերաբերին բուն այն ժողովուրդներուն խմբին, որոնք գոնէ Գ. Հազարամեկին վերջերն արդէն գրաւած էին՝ իրր իրենց բնակավայր՝ Յառաջակողման Ասիոյ գանազան աշխարհները. — ուր ալ ասոնց իւրաքանչիւրն ունեցած ըլլայ իւր նախկին հայրենիքը կամ բնակութիւնը: Այս ժողովուրդներն նաև այն առաջին ժամանակ՝ երբ երեւան կու գան, լիակատար ազգեր են, արդէն խառնուրդներով եւ այնպիսի զարգացած ու այլակերպած լեզուներով, որոնք այլ եւս իրարու հետ կապ չունին: Նախահաթերէնն ու Հուրրիարէնն, ինչպէս ըսինք, իրարու հետ ազերս չունին, ո՛չ ալ ասոնց մին կամ միւրը՝ Սուժերարէնի կամ Ելամերէնի հետ, — յիշելու համար միայն գլխաւոր ազգերն՝ որոնք նոյն կամ նման ցեղային ընդհանուր նկարագիր մ'ունին: Որովհետեւ ասոնք ալ կարճագույն եւ մեծաուունգն են, եւ ընդհանրապէս նոյն կամ նման յայտանիշեր ունին, որոնք ունի «Փոքր-ասիական» (կամ «Հայաստան») ցեղը, բայց նաև արդէն կարեւոր տարբերութիւններով: Սուժերացիք՝ օրինակի համար՝ կարճագույն նկարագիր մ'ունին, բայց բաց ի աւելի նեղ քթէ՛ նաև ցցուն այտուսիք ու թեթեւ առիշեղ աչք, ուստի անշուշտ հին խառնուրդ մը նման յատկութեամբ որեւէ տոհմի մը հետ: Ելամացիք չունին այս վերջին խառնուրդը, բայց անոր փոխարէն հոն խառնուրդ մ'եղած է թիւս-գոյն Դրաւիդեան ցեղին հետ՝ որ մինչեւ կառկաս ալ տարածուած էր: Իրերու այս վիճակին մէջ գոնէ տարապայման չափազանցութիւն մըն է՝ Խուրրիները կամ Հուրրիները համարել իրր «Փոքր-ասիական» (կամ «Հայաստան») ցեղին հետ նոյն ընդհանրութիւնը:

են): Հմմտ. ի միջի պըրց՝ Pavel Poucha, Zur mittelasiatischen Lehnwortkunde: «Archiv Orientalni», IV, 1 (1932), p. 79—91. Տես նաև վարր՝ թէ ամէն կարճագույն անմիջապէս Ալպեան ցեղին պէտք չէ որ վերաբերի. — եւ սակայն այս կէտն է ամբողջ վարկածին հիմը կամ աւելի՛ պատրուակը: — Այս առթիւ յիշենք նաև Բ. Մինասեան, «Ազգութեան կենսաբանական զարգացումը», ի թերթին «Յուսարեք», 1932, թ. 234—235, 239 (Յունուար 1—2, 12), ուր Հայոց համար կ'ըսուի թէ «մի ճիւղ» ըլլան «Ալպեան ենթացեղի»: — Կից՝ «Ազգային գաղափարաբանութիւն»՝ անդ, թ. 240 (Յունուար 13): Իւր ուրիշ գրուածքներն՝ այլուր:

որ միանգամայն միակն ալ ըլլայ այն տարածութեան մէջ իրր նախաւոր բնակչութիւն՝ անյիշատակ ժամանակներէ վեր: Եւ նոյն չափազանցութիւնն ըրած կ'ըլլանք՝ եթէ նոյնը պնդենք նախահաթերու մասին, որչափ ալ հոս մինչեւ անգամ առերեւոյթ իրաւունք մ'երեւայ, քանի որ «Փոքրասիական» կ'որակուի ճշգիւ այն «այրանդակ» տիպարը, զոր կը ներկայացընեն «Հաթերն» կամ անոնց ընդայուած բազմաթիւ քանդակներն ու յիշատակարանները, բոլոր այն երկիրներուն մէջ, ուր Հաթերն ոտք դրած են պատմութեան ընթացքին: Բայց արդ այս «Հաթերն» կամ Նախահաթեան տիպարն ալ նման նշաններ ունի՝ գոնէ մասամբ (ցցուն այտուսիք), ուստի ունեցած է նոյնպէս հին խառնուրդ մը: Միւս կողմանէ այն ընդարձակ տարածութեան մէջ՝ Սեւ ծովէ մինչեւ Միջերկրական, — մանաւանդ եթէ Գամբաց աշխարհի ու Կիլիկիոյ հետ առնուք նաև Հիւս. Ասորիք, — ի հարկէ միակ ժողովուրդ մը չէր եւ ապահովապէս ո՛չ ալ միակ ցեղ մը. քանի որ նաև Երկարագույններ կը գտնուին այդ շրջանանակին մէջ: Նաև նոյն «Հաթերն» յիշատակարանաց մէջ մասին մէջ փոխանակ կարճ եւ անմիջապէս դէպ ի գագաթ յետս նահանջող ճակատի, կը տեսնուի բարձր ու մեծ ճակատ, ուստի Երկարագույն կամ գոնէ Կէս-Երկարագույն տիպար մ'ալ: Անշուշտ հնդկիկ-երոպական Հաթերն իրենց հետ չբերին այն կարճագույն տիպարը, երբ այն կողմերն երեւեցան գոնէ Ի. դարուն Ն. Ք., մաս մը՝ նաև քանի մը դար աւելի յառաջ: Բայց խառնուրդով Նախահաթերու հետ՝ աւելի կամ նուազ չափով ընդունեցան նոյն տիպարը, այնպէս՝ ինչպէս ընդունած են նոյնն այլեւայլ շափով՝ արիական եւ այլ ազգեր (Հմմտ. Հայք, Պարսք եւն) եւ նաև Սեմացիք՝ ինչ անուն ալ կրեն այսօր կամ կրած ըլլան պատմութեան ընթացքին (Հմմտ. նաև արդի Հրէից «Հաթերն» կոսմոնիէ մեծ քիթը): — Նշանակենք թէ բաւական տարօրինակ ազդեցութիւն մ'ունեցած է վերջերս «Խուրրիական հասկացողութիւնը»²³² որ ի վեր-

²³² ԲՁՄ. 1932, թ. 3, էջ 110—111 կը կարդանք թէ «Բողոքեցողի ազիւնները» կը համարուին միայն եւ միայն Հաթեան «թագաւորական գրատան հաւարածոյ մը, «բայց ցարդ ո՛չ մէկ քաղաքի կամ արքունի ստանի մը հետ գտնուած չէ» (՝) ուստի Հեղինակին «միտքը կը սյանայ դէպ ի Սիմոյ», որովհետեւ Մովսէս Խորենացի հոն կը գնէ կամ կը յիշէ դիւան

ջոյ առիթ եղած է նաև յաջորդ զխոտուրթեանց²³³:

Այս ժողովուրդներէ կամ ազգերէ, ինչպէս աւելի եւս իրաւամբ կոչելու ենք, եւ ո՛չ մին նախնական ժողովուրդ էր, այլ ունեցած էր արդէն երկար զարգացում. եւ մինչեւ անգամ այն ցեղը (եւ ցեղերը) կը վերաբերէին արդէն ցեղերու վերջին փուլին, կամ «Խառնածե Յեղիբու» շարքին, ինչպէս կը կոչէ

մը, — սակէ «դիւանի փոխադրութիւն» մ'եղած կ'ըսէ զէպի «Բողոքեցողի աննշան տեղայ մէջ» եւն: — Բայց զուս կամայական վարկածէ՛ Հեղինակին ծանօթ են՝ ինչպէս կը տեսնուի՝ Հատուշաշ մեծ մայրաքաղաքին նաև արդի ընդարձակածաւալ մնացորդներն «աննշան» Բողոքեցողի մէջ, եւ ո՛չ ալ շրջակայից բազմաթիւ հազոյն քաղաքակերպացիքները: Աւելի տարօրինակն է յաջորդը: Դիւանի այս «փոխադրութիւնը» կը համարուի իրր նշան Արիական ցեղի տարածման «Միջերկրացոյց, Հայաստանի եւ Վերին Ասորիքի վրայ», եւ «այս երեք երկիրներու մէջ միեւնոյն ցեղի տարբեր գաւառաբնակներ խոտուած են» (՝): Ասորեստանցիք կամ Բողոքեցողի դասոնք Խուրրի կամ Հուրրի (Ուրրի) կոչեր են... Վերին Ասորիք եւ Հայոց Միջագետք Խուրրի կամ Խուրի կոչուած է. նոյնպէս Հայաստանի մէջ մասն ալ կոչուած է, եւ թեւեւագիրներու մէջ ալ կարգացուեր է Հուրրարուս (— այսինքն՝ — Ուրարուս): Եւ «ժողովրդի տանգութեան մէջ» նաև «մինչեւ Ն. դար Յ. Ք.» տարած ըլլայ Խուրրի անունը. այսինքն՝ ա՛յսպէս մեկնելով Խորենացոյ պատմածը թէ քրմերը կոչոյ արձանները չէին ուղած Հայաստանի խորքերը տանել (— ուստի «չուղելով երթալ Խուրրի Հայաստան»), մնացին Երկրացոյ գաւառի մէջ: Իրեն համար ստոյգ է թէ ինչպէս կը գրուի «Խուրին Ասորիք», նոյն մտօք գտնուի նաև «Խուրին Հայաստան» — որ այս մտօք մական կը յիշուի թէ արդէն «Արամ Նահապետի» օրով «Հայաստան» երկու հազար տարի Ն. Ք.՝ իրաւունք կը բանեցընէր կապագովկիոյ Խուրրիներու վրայ», եւ «Մաժակի բնակչաց կը հրամայէ հայերէն խօսիլ»: — ճիշդ այն ստեղծ էրը հնդկիկեր. Հաթերը կը տիրէին նախահաթեան Հատուշաշի եւ սեմական կանչի, ուստի Մաժակի դարերով ու դարերով հին նախորդին (Հմմտ. § 10, ճն. 213): Որոշ է թէ այս խառնակոյտին մէջ (Ուր, Խուրրի, Ուրարուս, եւ «Խուրի») աշխարհաբանական ու սովորական բառի մտօք) չափազանց մեծ ազդեցութիւն ունեցած է «Խուրրիական հասկացողութիւնը»՝ իւր այն կարծիքներով, որոնք մատնանիշ ըրինք (Հմմտ. վերը § 9 եւ 10): — Այս առիթը կը գտնենք գրուած յօդուածաշարքի մը շարունակութեան մէջ, որուն խորագիրն է՝ «Քրիստոնէական ճարտարապետութիւն», Հ. Գ. Նախապետեանի. անդ՝ էջ 101—113, որուն նպատակն է ցուցնել՝ նոյնպէս ոչ նուազ տարօրինակ ազդեցոյցներով վարկածս թէ «Հայկական ճարտարապետութիւնը տեղական է, Հայք եկող գնացող ազգերու մէջ պահած է իր դեղարուեստի տիպարը»: — Երկար է յօդուածներու շարքը՝ սկսելով ԲՁՄ, 1930, թ. 3, էջ 102—105 (Հմմտ. անդ, թ. 4, 5, 7—8, 11. — անդ՝ 1931, թ. 1, 9—10, 12. — անդ՝ 1932, էջ 52—62, 101—113, 193—209, 241—254):

²³³ Այս առթիւ նշանակենք նաև յօդուածս՝ Ա. Սափրատեան, «Հաթեր եւ Ուրարուսներ», ԲՁՄ, 1932, էջ 114—116, դիտողութիւններով մեր յօդուածաշարքին մէջ մասին վրայ: Առիթ կ'ըլլայ անդրադառնալու, նոյնպէս իւր տեղեկագրին՝ «Նախապատմական դիտողութեանց Միջագետքին Համալուծարք», «Ազգայն», 1932, Օղ. 8 եւ Սեպտ. 14. եւ ուրիշ քանի մը գրուածքներ:

զանոնք նշանաւոր Մարդախօս մը, որուն նոր գործոյն վրայ՝ զոր այլեւայլ առթիւ պիտի յիշենք, հոս քիչ մ'աւելի մանրամասն խօսիլ պէտք է: Վիեննայի Համալսարանի Վաղահնարարութեան (Paläarchäologie) ուսուցչապետը հրատարակած է՝ քիչ ժամանակ յառաջ գործ մը, որ կոթող մըն է նոյն վերաբերան եւ բազմաթիւ նոր ու բեղմնաւոր զաղափարներով նաև ուսման խորագիրն է՝ «Տիւրքիական Պատմութեան Խորագիրն է՝ «Տիւրքիական Պատմութեան Խորագիրն է՝ «Տիւրքիական Պատմութեան մաս նկատել, եւ այն՝ իրր շրջաններն ալ կ'ուղէ իրր Երկրակի Պատմութեան մաս նկատել, եւ այն՝ իրր Խուրրի կամ Հուրրի (Ուրրի) կոչեր են... Վերին Ասորիք եւ Հայոց Միջագետք Խուրրի կամ Խուրի կոչուած է. նոյնպէս Հայաստանի մէջ մասն ալ կոչուած է, եւ թեւեւագիրներու մէջ ալ կարգացուեր է Հուրրարուս (— այսինքն՝ — Ուրարուս): Եւ «ժողովրդի տանգութեան մէջ» նաև «մինչեւ Ն. դար Յ. Ք.» տարած ըլլայ Խուրրի անունը. այսինքն՝ ա՛յսպէս մեկնելով Խորենացոյ պատմածը թէ քրմերը կոչոյ արձանները չէին ուղած Հայաստանի խորքերը տանել (— ուստի «չուղելով երթալ Խուրրի Հայաստան»), մնացին Երկրացոյ գաւառի մէջ: Իրեն համար ստոյգ է թէ ինչպէս կը գրուի «Խուրին Ասորիք», նոյն մտօք գտնուի նաև «Խուրին Հայաստան» — որ այս մտօք մական կը յիշուի թէ արդէն «Արամ Նահապետի» օրով «Հայաստան» երկու հազար տարի Ն. Ք.՝ իրաւունք կը բանեցընէր կապագովկիոյ Խուրրիներու վրայ», եւ «Մաժակի բնակչաց կը հրամայէ հայերէն խօսիլ»: — ճիշդ այն ստեղծ էրը հնդկիկեր. Հաթերը կը տիրէին նախահաթեան Հատուշաշի եւ սեմական կանչի, ուստի Մաժակի դարերով ու դարերով հին նախորդին (Հմմտ. § 10, ճն. 213): Որոշ է թէ այս խառնակոյտին մէջ (Ուր, Խուրրի, Ուրարուս, եւ «Խուրի») աշխարհաբանական ու սովորական բառի մտօք) չափազանց մեծ ազդեցութիւն ունեցած է «Խուրրիական հասկացողութիւնը»՝ իւր այն կարծիքներով, որոնք մատնանիշ ըրինք (Հմմտ. վերը § 9 եւ 10): — Այս առիթը կը գտնենք գրուած յօդուածաշարքի մը շարունակութեան մէջ, որուն խորագիրն է՝ «Քրիստոնէական ճարտարապետութիւն», Հ. Գ. Նախապետեանի. անդ՝ էջ 101—113, որուն նպատակն է ցուցնել՝ նոյնպէս ոչ նուազ տարօրինակ ազդեցոյցներով վարկածս թէ «Հայկական ճարտարապետութիւնը տեղական է, Հայք եկող գնացող ազգերու մէջ պահած է իր դեղարուեստի տիպարը»: — Երկար է յօդուածներու շարքը՝ սկսելով ԲՁՄ, 1930, թ. 3, էջ 102—105 (Հմմտ. անդ, թ. 4, 5, 7—8, 11. — անդ՝ 1931, թ. 1, 9—10, 12. — անդ՝ 1932, էջ 52—62, 101—113, 193—209, 241—254):

Երրորդ Հատուշն է «Նախաբայրային մշակույթներ» (էջ 87—135), ուր քննութեան առնուած են նաև Այգաբաբեան (Eolithikum) շրջանի, ինչպէս նաև Անֆաթ (Alithe) Փայտալուծակոյթի կարեւորութեան խնդիրները, բայց ի մանաւորի նոյն շրջանի Քարաշեղբի,

²³⁴ Oswald Menghin, Weltgeschichte der Steinzeit, Wien 1931, pp. XVI + 648; mit 1029 Abb. und 7 Karten.

Քարասեպի եւ Ոսկրեպ մշակոյթները²³⁵, եւ ի վերջոյ (— ինչպէս միւս գլուխներուն վերջն ալ իւրաքանչիւր ժամանակամիջոցի —) այն մշակոյթներուն Զարգացումը, այսինքն՝ սկզբնաւորութիւնն ու ծագումը, զարգացումն ու տարածումը: Թէեւ ընդհանրապէս Յառաջակողման Ասիոյ շատ մասեր նոյն իսկ չեն քննուած, ուրիշ մասերու հազիւ քննութեան մը ձեռնարկուած կամ նոր սկսուած, կարելի եղած է արդէն, կ'ըսէ. «Ժամանակի կողմանէ լաւ որոշուած՝ նախաքարային գիւտերու մեծագոյն թիւ մը» նշանակել՝ այս հնագոյն շրջանէն, ի հարկէ գլխաւորաբար ի Պաղեստին, ուր «խաւաքական խիստ հետազոտութիւններ կատարուած են»: Հոս, կ'ըսէ, հին ժամանակ իբր Եգիպտոս եւ Աշխարհի նկարագրուածները կամայինեան ըլլալու են. նոյնը կրնանք ըսել — թէեւ ոչ անհրաժեշտաբար — այն ամէն գիւտերուն համար՝ որոնք հողի երեսը գտնուած են ամէն կողմ Հիւս. Ասորիքի եւ հետաւոր մասերու մէջ Հիւս. Փոքրասիոյ²³⁶: Բացի Պաղես-

²³⁵ Նշանակելը թէ ասոնց գերմ. բացատրութիւնք են՝ Kl ing en kulturen (Սայրերու մշակոյթներ, Դանակներ են), Faustkeil kulturen (Բռնասեպերու մշակոյթներ, Մուրճեր են) եւ Knochen kulturen (Ոսկրեպ մշակոյթներ): — Յաջորդներուն մէջ յիշուած են նաեւ քանի մ'ուրիշ յորջորջաններ մասնաւոր նախապատմական մշակոյթներու այլեւայլ աստիճաններուն, որոնց մեծ մասն անուանւած է սեպերու անուններէն՝ թիչ շատ ամէն երկիրներէն: Այսպէս (ընտանացապէս գերմ. աւարտներով) Aurignacien, Acheuléen, Chelléen, Campignien, Moustérien, Solutréen են՝ կը վերաբերին Գաղղիոյ կամ այն երկրին տեղեաց անուններէն անուանուած են: Բայց Capsien կը վերաբերի Հիւս. Աֆրիկէի, Grimaldien՝ Իտալիոյ, իսկ Antélien յորջորջանքն անուանուած է Ասորիքի մէկ տեղէն, որ այժմ ամէն հայտ. ծանօթ է՝ իբր նոր նիստ կաթողիկոսութեան, այն է՝ Անթիլիաս, Բէյրութի մօտ: Այսչափն՝ իբր օրինակ:

²³⁶ Համառ. անդ՝ էջ 27—28. Ճոխ ցուցակով մ'ալ մասնից, որոնցմէ յիշուին՝ G. Z u m o f f e n. La Phénicie avant les Phéniciens. L'âge de la pierre. Beyrouth 1900; L'âge de pierre en Phénicie: «Anthropos», III, 1908, p. 431 ff. — Fr. Neophytus, La Préhistoire en Syrie-Palestine: «L'Anthropologie», XXVIII, 1917, p. 313 ff. — M. Blanckenhorn, Die Steinzeit Palestina-Syriens und Nordafrikas. Leipzig 1921. — R. Describes, Industrie paléolithique en Phénicie: «Mélanges de la Fac. Or.» (Beyrouth), VII, 1921, p. 189 ff. — M. Ramström, Über die älteste Steinzeitkultur in Asien und Afrika etc. Uppsala 1927, եւ բազմաթիւ ուրիշներ. — Ի մասնաւորի՝ P. Thomson, Palästina und seine Kultur in fünf Jahrtausenden («Alte Orient», Bd. 30). 3. Aufl. Leipz. 1931, pp. 120; 16 Taf. — A. T. Olmstead, History of Palestine and Syria, to the Macedonian conquest. Lond. 1931, ill. — F. Scholten, Palestine illudred, ed. by G. R. Lees, Vol. 1—2. Lond. 1931. — R. Aimagià, Palestina. Roma 1930, pp. 140, con 265 riprod. e 216 ill. — W. Borée, Die alten Ortsnamen Pa-

alästina. Leipzig 1930, pp. 125. — Albright W. F., The Archaeology of Palestine and the Bibl. New York 1932, pp. 232. — L. Dressaire, Jérusalem à travers les siècles. Paris 1932, pp. 544; 63 gravures, 2 plans. — E. Klippel, Wanderungen im Heiligen Lande. Berlin 1927, pp. XVI + 388, 129 Abb., 1 Karte. — G. Rosen, Juden und Phönizier. Das antike Judentum etc., neu bearb. und erweitert von Fr. Rosen und G. Bertram. Tübingen 1929, եւ անթիւ երկեր՝ յատկապէս Պաղեստինի մասին:

²³⁷ D. A. E. Garrod, Notes on some Moustertian finds in Spain and Irak: «Proc. Arch. Soc. East. Anglia», V, 1928, p. 268 ff. — The palaeolithic of Southern Kurdistan: Excavations in the caves of Zarzi and Hazar Merd: «Bull. Amer. School of Research», VI, 1930, p. 9 ff.

²³⁸ Համառ. անդ, էջ 39—40, 195—196, 211—213 են: Յիշատակուած աղբիւրներէն նշանակելը միայն՝

ախնէ՝ Մուստերեանն ըտլորովին ապահով կերպով ապացուցուած է Հարաւային Քրքր-դաստանի մէջ²³⁷: Այս տեղերը բնականապէս համապատասխանող մշակոյթներ ունեցած են նաեւ յաջորդ՝ Նուաղաքարային շրջանին, որուն նուիրուած է ընդարձակ գլուխ մը (Հատած Դ. «Նուաղաքարային մշակոյթներ» էջ 137—271): Այս ժամանակաշրջանի Յառաջակողման Ասիոյ հետազոտութիւնը շատ գուզնաքեայ է եւ լաւ է կատարուած: Միայն Ասորիք կանոնաւոր աշխատանք սկսած է եւ այն՝ տակաւին նոր, բայց արդէն ճոխ գիւտերով յԱնթիլիաս՝ Բէյրութի մօտ: Նուաղաքարեակի սկիզբը, կ'ըսէ, Միջին-Օրինեակազդի մշակոյթ մ'եղած է, որուն յաջորդած է տեղական ասորիական մը՝ ոսկրազիծ զարգերով. զասի, կ'ըսէ, կրնանք Անթիլիան կոչել՝ տեղեաց անուամբ: Կը յաջորդեն Անագան-Կապսեան եւ Հնագոյն-Կամպիլեան մշակոյթներ, որոնց հետ միաժամանակ գտնուած են ուրիշ մշակոյթներ ալ, յատկապէս նաեւ Նորաքարեանը: Նախանորաքարային մշակոյթներ գտնուած են նաեւ Տիգրիսի եւ Եփրատոյ աւազանաց մէջ, եւ յատկապէս Հարաւային Քրքրաստանի մէջ ծագիւած է Քարաշերտի մշակոյթ մը որ շատ մերձաւոր է Գրիմալքիականին: Ասոր յաջորդած է՝ ինչպէս Ասորիքի մէջ, մանրաքարային տեսակի մշակոյթ մը՝ որ կայ ունեւայլու է Անագան-Կապսեանին հետ: Այս վերջին տեսակն ըստ երեւութի մինչեւ Միջագետք կը տարածուի: Միւս կողմանէ Անագան-Նուաղաքարային շրջանի Քարասեպի կամ Բոնաքարի մշակոյթները թէ՛ Յառաջակողման Ասիոյ եւ թէ՛ Եւրոպ-Աֆրիկեանին իրարու շատ մերձաւոր են²³⁸:

Յաջորդ կրկին գլուխներն ուրիշ տեսակիտով են, այսինքն՝ նախ «Նախանորաքարային Մշակոյթներ» (Հատած Ե, էջ 273—326) գլուխը նկատողութեան կ'առնու ետգաբուծական մշակոյթներ (բայց նաեւ՝ Եւրոպական-Միջերկրական Գլանատապարի մշակոյթն են), Պանաքարուծական մշակոյթները (բայց նաեւ յատկապէս՝ Անաւ Ա.) եւ վերջապէս Գրաստաբուծական մշակոյթներ (Ներքին-Ասիական, Կորի են): Իսկ յաջորդ գլուխ՝ «Նախանորաքարային մշակոյթներ» (Հատած Զ, էջ 327—477) արդէն կ'ուսումնասիրէ գիւզն ու քաղաքը, եւ այն նախ՝ նախիք գիւզն ու քաղաքը, եւ այն նախ՝ «Գիւղական մշակոյթներ», յատկապէս՝ Տարուսեան, Արեւելեան-Եւրոպական, Ասորական, Աֆրիկեան, Հիւսիս. եւ Արեւմ. Եւրոպական, Միջագետական, Ասորական եւ Ասորական-Արաբական: — Տարուսեան (եւ այն՝ յատկապէս Գիւղական) մշակոյթին համար կ'ըսուի թէ տարածուած է Տարուսեան լեռնաշղթային արեւելքն ու արեւմուտքը, բայց նաեւ ճոխ խաւերով, կամ գոնէ հետքերով, կը գտնուի Երանի ամրոցը բարձրաշխարհին մէջ մինչեւ Հնդկաստանի դռները, Միջագետք, Հայաստան, Հիւսիսային Ասորիք եւ նաեւ Յունաստան: Կը բաժնուի Արեւելեան-Տարուսեան եւ Արեւմտեան-Տարուսեան խմբերու: Ասոր կը վերաբերի Երիզուի մշակոյթը (արդի Արու Շահէին, գերեզմաններ՝ Էլ-Ուբէյդ են)²³⁹: Ճոխ է Պարսկաստանի տուած ա-

Delcourt, Observations sur l'abri de Ksar Akil près Antelias: «Bull. Soc. Préh. Franç.», XXIV, 1927. — E. Werth, Jungpaläolithische Steinwerkzeuge von Kuseine. Berlin 1920. — B. Crawshaw, Prehistoric Man in Mesopotamia: «Man», XXIII, 1923, p. 111 ff. եւ ուրիշներ:

²³⁹ Անդ, էջ 330 են: Յիշուած գրութեանց մէջ, որոնցմէ բնական մաս մ'արդէն յիշուած ենք (վերջին 104—106 եւ նաեւ թիչ մ'եղածը) նշանակելը նաեւ Հոս յաջորդներս. R. C. Tompson, The British Museum excavation at Abu Shahrain in Mesopotamia (1918), «Archaeologia», LXX, 1920, p. 101 ff. — H. R. Hall, Excavations at El-Mukayyar, Abu Shahrain and El-Obeid: «Proc. Soc. Antiq.», London, XXXII, 1920 etc. — W. F. Albright, Proto-Mesopotamian painted ware from the Balikh Valley: «Man», XXVI, 1926, p. 41 ff. — H. R. Hall and C. L. Woolley, Ur excavations, I. El-Ubaid. Oxf. 1927, fol. — եւ ուրիշներ, օրինակ՝ C. L. Woolley, Asia Minor, Syria and the Aegean: «Liverpool Annals», 1922, p. 41 ff. — նոյն՝ Early pottery from Jebel: «Liverpool Annals», X, 1923, p. 36 ff.

տաղճը, որ Արեւելեան-Տարուսեան խմբի կը պատկանի. բայց, կ'ըսէ, ինչ որ այն կողմերէն մինչեւ հիմա ծանօթացած է, տակաւին կարելի է ժամանակագրութիւն եւ տեղադրութիւն (— «chorologisch» —) զատորոշել, սակայն կ'երեւայ թէ կը վերաբերին Քաղաքային մշակոյթներուն, որոնց կը վերաբերի նաեւ Եփրատոյ շրջանաց Արեւելեան-Տարուսեանին մեծագոյն զանգուածը, որ կը բաժնուի կրկին՝ Հիւսիսային-Միջագետական եւ Միջին-Միջագետական խմբերու (յատկապէս Ալմադէթ Նասր, Սամառա, եւ մանաւանդ Գաւրա-Թէփէ են): Տարուսեան Քաղաքային մշակոյթներէն է Ծօշի մշակոյթը (հին եւ կրտսերաբոյն). — ճոխ են նաեւ Ասորական մշակոյթները, յատկապէս Հարաւ-Ասորական Նորաքարեակը²⁴⁰: Բնականապէս նաեւ այս տեղ շօշախուած է հին-սուամերական խաւերուն ժամանակի խնդիրը: Ինչպէս արդէն յիշեցինք՝ Ուրի եւ Քիլի պեղիչները, որոնց կարծակից են նաեւ ուրիշներ, հնագոյն խաւն սկսած կը համարին իբր 3500 Ն. Ք. եւ աւարտած իբր 3100ին²⁴¹. Բայց ուրիշներ այսչափ հնութիւն չեն ուզեր ընծայել եւ Ուրի հնագոյն խաւը ժամանակակից կը համարին Լազաշի շրջանին եւ մինչեւ անգամ Աքատեան հարստու-

²⁴⁰ Տես էջ 330—331, 430—434 են, ի մասնաւորի՝ Տարեան Գիւղային մշակոյթներ՝ անդ, էջ 330—340, Ասորական Գիւղային՝ էջ 356—359 են: — Տարուսեան Քաղաքային մշակոյթներ՝ էջ 430—435: Միջագետական Քաղաքային՝ էջ 435—437: Արեւելեան-Միջերկրական՝ էջ 443—450: Ասորական Քաղաքային՝ էջ 450—451 են: — Յիշատակուած բազմաթիւ մատեններէն՝ Պարսկաստանի Արեւելեան-Տարուսեանին համար E. Herzfeld, Völker und Kulturzusammenhänge im alten Orient, Berlin 1928. եւ ի հարկէ ճոխ մատենագրական մը յատկապէս Երանի մասին՝ անդ, էջ 433 են, զորոնք աւելորդ կը համարինք Հոս նշանակել. — Ասորական-Միջագետականին համար ի միջի այլոց՝ E. A. Speiser, Preliminary excavations at Tepe Gawra: «Ann. Amer. Schools Orient Research», IX, 1929, p. 17 ff. — A. Koh n, Die praehistorischen Perioden in Palästina: «Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien», XLIV, 1914, p. 81 ff. եւ (տես թիչ մ'եղածը):

²⁴¹ Այսպէս՝ C. L. Woolley, The Sumerians. Oxf. 1928. — H. R. Hall, The discoveries at Ur and the seniority of Sumerian civilisation: «Antiquity», II, 1928, p. 56 ff. — V. G. Child, The most ancient East. Lond. 1928. — A. Herz, Das Alter der Gräberfunde von Ur: «Klio», XXIII, 1930, p. 460 ff. — St. Langdon, Excavations at Kish. I. Paris 1924. III, 1930 (համառ. Ausgrabungen in Babylonien seit 1918. Leipz. 1928 = «Der alte Orient», XXVI). — նոյն՝ Sumerian Origins and racial characteristics: «Archaeologia», LXX, 1920, p. 145 ff. H. Frankfort, Sumerians, Semites and the Origin of Copper-working: «The Antiq. Journ.», IX, 1929, p. 344 ff. են:

Թեան (իրբ 2600—2500)²⁴²: Քիշի մէջ գլուխուած են իրեր, որոնք, կ'ըսէ, չունին իրենց համեմատականը Միջագետքի մէջ²⁴³: Հիւսիսային Ասորիքի գիւտերը տակաւին համեմատաբար աղքատ են եւ մասամբ տակաւին լիովին չեն հրատարակուած (Սաքչէ-Կէօղլու, Թէլ-Հալաֆ եւն): Ճոխ են Հարաւային Ասորիքի, այսինքն բուն Պաղեստինի եւ Քանանու գիւտերը, բայց նաեւ ասոնց ճշգրիտ ժամանակը տակաւին խնդրոյ առարկայ է²⁴⁴: Ժամանակի տեսակէտով Ելամականներէն՝ Շօշ Ա., ինչպէս արդէն ըսուեցաւ, կապ ունի Երիզուի հետ, իսկ Շօշ Բ՝ Աքաաթի հարստութեան հետ: Ասուք, կ'ըսէ, շատ հին խաւեր չունի: Շատ կարեւոր եւ չտիպահանջ խոր խաւերով է Անաւ (Մերվի շրջանին մէջ), որուն Ա. խաւն իրբ 3000է ըլլալու է, եւ վերնագոյն խաւը յամենայն դէպս 1500է անաղան չէ: Այս տեղոյ մասին կոթողային հրատարակութիւն մ'ըրած են պեղիչները²⁴⁵: Արեւմտեան Յառաջակողման Ասիոյ նորաբարային մշակոյթներուն քննութիւնը տակաւին սկզբնաւորութեան մէջ է, եւ «Անատոլիոյ հնագոյն նորբարային մշակոյթը շատ քիչ ծանօթ է»: միայն «Սեցեդորձութիւնն է մինչեւ այժմ հիմն ժամանակագրութեան»: Տրովա Ա. կը հասնի մինչեւ Դ. Հազարամեակի հնութեան («կարմիր յգիկալ խցիկներ») եւն²⁴⁶:

Այս շարքին մէջ յիշուած է վերջապէս նաեւ Հայաստանի մէկ հնավայրը. այն է՝ այժմ «Շամիրամալթի» կոչուած վայրը, Շամիրամագետի (բուն՝ Մենուասայ ջրմուղի) վրայ, անոր շինութենէն ի հարկէ հազարէ աւելի տարիներ հին, գերեզմանատեղի (եւ թերեւս միանգամայն բնակավայր): Այս մասին կը գրուի. «Նորաբարեան գիւտեր կան նաեւ Հայաստանէ: Մեծագոյն մասը Շամիր-

ամալթի դանուած է՝ Վանի մօտ²⁴⁷: Այն տեղոյ բլուրը («Թէլ») ո՛չ լաւ կերպով եւ ո՛չ ալ մինչեւ իւր խորագոյն խաւերը պեղուած է: Մինչեւ այժմ գտնուածն՝ ըստ Jenny՝ կարելի է երկու աստիճանի բաժնել. հին աստիճան մը՝ որ ամէնէն կանուխ իրբ 2500ին սկսած ըլլալու է, եւ անաղանագոյն մը՝ որ իրբ 1200ին կը վերջանայ: Երկուքին միջեւ սահմանը գտնուելու է թերեւս իրբ 1700ին: Հայաստանի այլեւայլ ամաններն ա՛յնպէս մերձաւոր են Շօշ Ա.ա եւ Ա.ք ապրանքներուն, որ զանոնք հաւանօրէն նոյն շրջանին վերագրել կրնանք²⁴⁸: — Ժամանակագրական տարիապահով մը մէջ Շամիրամալթի աստիճանները կընուած են ուրիշ տեղերու խաւերուն հետ²⁴⁹: Աւելի հնագոյն ժամանակի մէջ նշանակուած են նաեւ «Ամաններ Երեւանի, Ուրմիոյ եւն²⁵⁰»: Ինչպէս ծանօթ է՝ տեղս դատած են Լէման-Հատուղ եւ Բէլթ, երբ Ուրարտեան արձանագրութիւններ եւ ուրիշ յիշատակներ կը հետազոտին, իսկ պեղումը կատարած է Վ. Բէլթ, որ պեղած է մեր հայրենեաց նաեւ ուրիշ տեղեր: Այս ամէնուն մասին աւելորդ կը համարինք հոս երկարել, քանի որ նոյն ուղեւորաց զանազան գրուածքները ծանօթացուցած ենք ժամանակին՝ նաեւ այլեւայլ մասանց թարգմանու-

²⁴⁷ Անդ, էջ 46 իրբ աղբիւր նշանակուած են՝ L. W. King, The prehistoric cemetery at Shamiramalti near Wan in Armenia: «Proc. Soc. Biblic Archaeol.», XXXIV, 1912, p. 196 ff. — W. Jenny, Shamiramalti: «Prähist. Zeitschrift», XIX, 1928, p. 280 ff.

²⁴⁸ Վիպրութեան կը կոչուի՝ H. Frankfort, Studies, I, 38; II, 184. — H. Frankfort, Studies in Early Pottery of the Near East. I. Mesopotamia, Syria and Egypt and their Earliest Interrelations. London 1924. — II. Asia, Europe and the Aegean and their Earliest Interrelations. London 1927 (R. Anthr. Inst. occ. Pap. 6 and 8).

²⁴⁹ Անդ, էջ 48: Շամիրամալթի՝ Հնագոյն աստիճանը կը կոչուի հետեւեալ խաւերուն հետ = Գ. Հարստութիւն Ուրի. — Ե. Հարստութիւն եւ Գ. Հարստութիւն Ուրուկի, Գուտեցիք, Հարստութիւն Արատի (2000—2500 Ն. Ք.). — Ասուք E, Ասուք F. — Շօշ Գ (Սկիզբն). Շօշ Բ ք (IIb). — Անաւ Գ (հնագոյն մասն). — Կարմիր-յգիկալ խցիկը Տրովայ Բ. — Հին-քանանեան շրջան (Մեկուր Բ-Գ, Meggido II—III) Գոլմէն. — Կանուխ-Կիտրական Գ (Կարմիր-յգիկալ եւ որթագիծ խցիկը):

²⁵⁰ Անդ՝ «Ամաններ Երեւանի, Ուրմիոյ եւն» կը կոչուին հետեւեալ խաւերուն հետ = Ա. Հարստութիւն Ուր, Պատեի Լուզաչի, Ջէմզէթ Կաթ. — Մշակոյթ Երիզուի (2500—3000 Ն. Ք.). — Շօշ Բ ա (II a). — Անաւ Բ (Շօշ Ա.ք-ա, I b-a). — Ասուք G՝ եւ H. — (Կարմիր եւ սև յգիկալ խցիկը Yortanի Տրովայ Ա.). — Կրտսեր Նորաբարեակ (Meggido I). — Կանուխ-Կիտրական Ա. եւ Բ (Կարմիր-յգիկալ խցիկը):

²⁴² Այսպէս՝ V. Christian, Entwicklungsprobleme der altmesopotamischen Kunst: «Wiener Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte Asiens», III, Wien 1927—1928, p. 7 ff. եւ ուրիշներ:

²⁴³ L. Ch. Watelin, Notes sur l'industrie lithique de Kish: «L'Anthropologie», XXXIX, 1929, p. 65 ff.

²⁴⁴ Բացի վերը յիշուածներէն՝ նշանակուած են նաեւ՝ L. H. Vincent, Canaan. Paris 1914. — Իւր՝ Céramique de la Palestine, Paris 1923. — եւ ուրիշներ:

²⁴⁵ Հմմտ. R. Pumpelly, Explorations in Turkestan. Washington 1908. — Անաւ Ա. խաւը 45 սաք թանձրութիւն ունի. Անաւ Բ՝ 15 սաք, բակ Անաւ Գ՝ 60 սաք:

²⁴⁶ Տես անդ՝ էջ 44—47 եւն:

Թեամբ²⁵¹: Բաց աստի այժմ լոյս տեսած է Հայաստանի Քարէ-զարի մասին հետաքրքրական եւ ճոխ պարունակութեամբ երկ մը, որուն մէջ Խ. Սամուէլեան երկարօրէն խօսած է Շամիրամալթիի եւ անոր տուած անարկայից մասին, որոնց բաւական մաս մ'ալ պատկերացուցած է՝ նոյն մատենին կից Պատկերներուն շարքին մէջ²⁵²: Գոթախոսարար պէտք ենք յաւելուլ թէ այսպիսի մեր նոր գրականութեան համար ցանցատ եւ կարեւոր գործ մը, որ հաղիւ թէ երկրորդ տղազրութիւն մը կրնայ տեսնել եւ ուստի նաեւ այս տեսակէտով լաւագոյն տպագրութեան մ'արժանի էր, տպագրուած է ընդհանրական խեղճ թղթի վրայ եւ յաճախ անգոհացուցիչ եւ դժուարընթեռնի կերպով: Պատկերները՝ թէեւ քիչ մ'աւելի լաւագոյն թղթի վրայ՝ նոյնպէս հետի են բոլորովին գոհացուցիչ ըլլալէ. եւ ի հարկէ գործոյ տպագրութիւնն ամենեւին կարելի չէ համեմատել նման գործոց եւրոպական տպագրութեանց հետ: Գոնէ ուրախ ենք որ Ե. Լալայեանի նոյնպէս նոր լոյս տեսած երկատրութիւնը Հայաստանի դամբաններու պեղմանց մասին, համեմատաբար լաւագոյն թղթով եւ նոյնպիսի տպագրութեամբ լոյս տեսած է: Այս գործոյ մասին՝ յետոյ: Հայաստանի նորաբարեաց զարի մասին քանի մը դիտողութիւններ արդէն առիթ ունեցանք նշանակելու²⁵³. ուրիշներ՝ յետոյ մատնանիւ կ'ընենք պատեհ առթիւ:

Շատ հետաքրքրական են Քարագարու պատմութեան վերջին երկու գլուխները. եւ նախ եօթներորդը, որուն խորագիրն է՝ «Ազգագրական-լեզուաբանական մշակոյթային

հետազոտութեան արդեւնքներն՝ իրենց աղբիւրով վաղահնախօսութեան հետ» (Հատած է, էջ 479—534): Վաղահնախօսական այլեւայլ շրջաններուն հետ կը համեմատուին համապատասխանող մշակոյթները: Հիմնական մշակոյթները կը կոչուին Նախաբարեակի շրջանի հետ. իսկ Հիմնական մշակոյթներուն կը վերաբերին՝ մշակոյթ Գաճաճներու կամ Թզուկներու եւ Թզկագգեաց (Pygmaen und Pygmoide). — Մշակոյթներ Քամանագգեաց, Աւարալագգեաց եւ Եսկիմոյագգեաց (Tasmanoide, Australoide, Eskimoide): — Կանխագոյն-Արմատական մշակոյթը կը համեմատուի Նուապարայից շրջանի հետ: Այս մշակոյթներէն յիշենք Տոտեմական (Totemistisch), Հին-Տնկագործ եւ Հին-Պարջառարոյ մշակոյթները: — Միջին-Արմատական մշակոյթներ կը համեմատուին Նախա-նորաբարեակի շրջանին հետ. իսկ մշակոյթներ են՝ Կրտսեր-Տնկագործական, Արջառարոյ-Հոլուական եւ Գրատարոյ մշակոյթները: — Վերջապէս Խառնուրաբարեան շրջանի մէջ կը նկատուին Անագան-Արմատական մշակոյթներ, որոնք են՝ Գիւղացուց, Տիրուկի (Տերանց) եւ Հովիւ-Ռազմիկներու մշակոյթները:

Վերջին կարեւորագոյն գլուխն է՝ «Տոհմական եւ Ֆեղական խեղիքներ» (Հատած է, էջ 535—594): Այս տեղ նախ նկատուած է Սեգան-Արմատական մշակոյթը՝ շրջանին: Եւ կարգաւ կը նկարագրուին Լեզուաբարեան Յարեթական (էջ 541—543). Բասկեան եւ Լիգուրեան, Գրաւիդական, Սուսերական, Նախախաւերէն (էջ 548). Սեմական, Քամանեան, Հնդիկերուպական (էջ 552—559). Ալտայեան, Տիրեթ-Չինական, Հարաւա-կղզիական (Australoasiatisch). — Իսկ Միջին-Արմատական շրջանի Լեզուատոհմերէն շուրին՝ Հարաւասիական (Austroasiatisch), Բանտուական եւն, եւ վերջապէս Կանխագոյն-Արմատական շրջանէ կրկին լեզուատոհմեր (էջ 535—570): Հեղինակն անշուշտ մասնագէտ լեզուագէտ մը չէ. բայց նաեւ այս բաժնին մէջ կը նշմարուի քննադատական միտք մը հանդէպ այն աղբիւրաց՝ գործոց այս տեղ գործածած է: Այսպէս նախահարկէնի մասին խօսելով կը կոչէ գանի «բուն լեզու Միջին Փոքր-Ասիոյ», եւ ի հարկէ հնդիկեր. Հայթերու նախորդ ժողովրդեան,

²⁵¹ Բաւ ըլլան նշանակուածներն՝ «Ռուսին», էջ 286—290, 293—294, 295—297, 300—303 եւն:

²⁵² Խաչիկ Սամուէլեան, Հին Հայաստանի կուլտուրան: Ա. Հատոր: Քարէ դար: Երեւան (Պետ. Հրատ.) 1931, էջք 381. — Տխտ. I—XXVIII, որոնց վրայ Պատկերը («Նկարներ»), Թ. 1—66: — Շամիրամալթի անդ, էջ 128—130, 134, 339—340, ճն. 63—68 եւ Պտկ. 34 («Քարէ եւ բրոնզէ իրեր», «Որսիկներ») գործիքներ. — 35 («Քարէ կացին՝ սուկէ կոթով»): — 36 («Քարէ եւ սուկէ իրեր»): — 37 («Ոսկէ սակոյններ, բեղեր, քերէններ, իլիկի գլուխներ կաւեց»): — 41 («Նէոլիթի կերամիկա կարմիր քնարակով»): — 42 («Նէոլիթի կերամիկա քարթած»): — 43, 44, 45

²⁵³ Հմմտ. վերին էջ 194—197 եւն, ճն. 207—211:

բազմաթիվ խնդիրներու առիթ կ'ընծայէ 258 : Թողով այս ամէնը՝ մատնանիշ ընենք՝ ամբողջութեան համար՝ վերջին բաժնէն քանի մը դիտողութիւններ մեզի համար կարենոր մէկ երկու ցեղերու մասին :

Արդ Հեղինակը կողմնակից է Հնդիկեր-րոպական ցեղին հիւսիսական նախաոր հայ-րենեաց, եւ թէ այս Հնդիկերոպական ցեղին այլեւայլ ժողովուրդներուն կամ առանձնա-կան ազգերուն բաժանումը տեղի ունեցած ըլլայ Պոնտի դարու մէջ՝ իբր Բ Հազարամե-կին : Կը լուծէ ու կը մերժէ այլեւայլ առար-կութիւններն որոնք յարուցուած են այս կամ այն մասին, եւ այն՝ մանաւանդ անոնց կող-մանէ՝ որոնք Հնդիկերոպական ցեղը նախ-նարար Ասիոյ խորերէն դէպի Եւրոպա դե-մած կ'ուզեն համարել : Այս վերջին տեսու-թեան կողմնակից է օրինակի համար ազգա-զրագէտ մը, իւր մէկ գրութեան մէջ՝ «Հնդիկերմանացուց կրօնքը՝ իւր քաղա-քակրթական-պատմական աղբրներով» 259 :

258 Ասոնց՝ ինչպէս նաև ուրիշ նոյն ու աւելի հին եւ աւելի կրտսեր մարդկային կմաքներուն եւ յա-րակից խնդիրներուն մասին հմտ. ի միջի այլոց՝ R. Köppl, Die neuentdeckten Neandertalmenschen von 'Atlit: «Biblica», Vol. 13, fasc. 3 (Roma 1932), p. 358—362. Նշանակենք թէ այս տեղ նշա-նակուած է մատնախօսական մը, ուր կ'ըսուի թէ Menghinի դորձը «հակայ երկ մըն է, որուն համար կարելի է բռն առանց չափազանցութեան թէ նախապատմական ուսումնասիրութեանց մէջ նոր դարգուրել մը կը կազմէ» (ի «Anthropologie», XLII, fasc. 1—2, p. 103): Աւելորդ կը համարենք նշանակել ուրիշ մատնախօսականները (հմտ. յա-ջորդները) :

259 P. Wilh. Koppers, Die Religion der Indogermanen in ihren kulturhistorischen Beziehun- gen: «Anthropos», XXIV, 1929, Heft 3—6, p. 1073—1089. — Այս տեղ յիշուած մատնանիշ մատնանիշ ըլլայ յատկապէս Ջիպոզի մասին՝ P.-E. Dumont, L'Aśvamedha, description du sacrifice solennel du cheval dans le culte védique d'après les textes du Yavurveda blanc. Paris 1927. — արիական կրօնից մասին՝ L. von Schroeder, Arische Religion, I. Leipzig. 1914; II, 1926. — նաև այլ կրօնից մասին՝ R. Much, B. Geiger etc., Die Religionen der Erde. Leipzig 1929, եւ ուրիշները : — Այս առիթ յիշուած ըլլան նշանաւոր երկերս. P. W. Schmidt, Handbuch der vergleichenden Religionsgeschichte. Ursprung und Werden der Religion. Theorien und Tatsachen. Münster 1930, pp. XVI + 296 (ասոր թարգմանութիւններ՝ The Origin and Growth of Religion, transl. by N. J. Rose. London 1931, pp. XVI + 302; Origine et Evolution de la Religion, trad. par A. Lemonnyer. Paris 1931, pp. 360). — Իրեն՝ Der Ursprung der Gottes- idee. I. Eine historisch-kritische und positive Studie. Bd. I: Historisch-kritischer Teil. Münster 1926; 2. umgearbeitete Aufl., pp. XL + 832; id., Bd. II, 2: Die Religionen der Urvölker: Amerika. Münster 1929, pp. XLIV + 1065; Bd. III, 2: Die Religionen der Urvölker Asiens und Australiens. Münster 1931, pp. XLVII + 1155. (Դ. եւ Ե. Հատորները պիտի ըլ-

Առարկութիւնը կրնայ համառոտուիլ այսպէս. Հնդիկերոպացիք դիտէին Ձին ու Ձիագոնը՝ ամէն յարակցօք: Արդ, կ'ըսէ, այս ամէնը կը ցուցնէ թէ Հնդիկերոպացիք դրացի էին Ներքսագոյն Ասիոյ ձիարոյժ ազգերուն, օրի-նակի համար՝ Ալտայեան ազգաց եւ Մոնղո-լաց, եւ ուստի այն տեղերն եղած ըլլայ Հնդիկերոպականաց նախնական հայրենիքը : Այս առարկութիւնը յատուկ իմաստ կը ստա-նայ այն կարծիքէն թէ մեր ընտանի անասնոց շատերը եւ յատկապէս Ձին նախ ընտանե-ցուած ըլլան Ասիոյ խորերը, ինչպէս Ասիոյ հիւսիսակողմը՝ նոյնպէս կենդրոնական մա-սին մէջ : Այս տեսութիւնն («Վիեննական Դպրոց») ունի նաև ընդարձակ երկ մը, զոր արդէն առիթ ունեցանք յիշելու, այն է՝ «Ըն-տանի անասուններ եւ Հովուական-մշակոյթ-ներ. մշակութապատմական զարգացման ու-րուագծեր» 260 :

լան՝ Ալերիէ եւ Ալբիկեան Վաչկատուն-հովիւ ազ-գերը) — Իւր միւս գործերէն յատկապէս յիշուի՝ Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde. Heidelberg 1926, pp. XVI + 595; Atlas (14 Karten). — Եւ գրուածքս՝ Totemismus, viehzüchterischer Nomadismus und Mutterrecht: «Anthropos», X—XI, 1915—1916, p. 593—610. Եւ նմաններ : — Գարձեալ՝ P. W. Schmidt und P. W. Koppers, Völker und Kulturen. I. Gesellschaft und Wirtschaft der Völker. Regensburg 1925, pp. XII + 740 (1 Karte, 30 Taf., 500 Ill.). — Նոյնպէս՝ P. W. Koppersի բազմաթիւ երկերէն հոս յիշուի հաւաքածոյն ի պա-սիւ Շմիդի, որուն այլեւայլ մասեր յաճախ կը յի-շատուին, այն է՝ Festschrift (Publication d'hommage offerte au) P. W. Schmidt, herg. v. P. W. Koppers. Wien 1928, pp. XXXII + 977; 41 Taf., 158 Ill., 2 Karten. Նոր սկսուած է հրատա-րակութիւնը՝ Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik. Bd. I. Wien 1930, տես յաջորդը :

260 Dr. Fritz Flor, Haustiere und Hirten- kulturen. Kulturgeschichtliche Entwicklungsumrisse. Wien 1930, pp. 238. («Wiener Beiträge zur Kultur- geschichte und Linguistik». Veröffentlichungen des Institutes für Völkerkunde an der Universität Wien. Jahrgang I, 1930.) Գրուածքը շատ ճոխ է մատենա-խօսական տեսակէտով, եւ մանրամասնար կը հե-տադասուին ընդհանուր տեսութենէ կտրել (էջ 1—35)՝ յատկապէս Շուն (էջ 36—85), Արագըթաց եղջերու (գերմ. Rentier, էջ 86—145), Արամազդա-նցի (գերմ. Elch կամ Elen, էջ 146—151), Ձի (էջ 152—232) եւ վերջարանական մաս (էջ 232—237) : Վերջնական եզրակացութիւնքն են. «1. Ձիերու հնա-դոյն ընտանեցուցմանց մասին պէտք է զանազանի վայրի ձիւք երեք իրարմէ խստիւ զանազանող տե-տակներ. այն է՝ Ձիալայրին (Tarpan), Przewalski- ձին եւ Արեւմտեան-Եւրոպայի ձանր ձին՝ որ այլեւայլ ենթատեսակներու կը բաժնուի : Առաջինն անտարա-կոյս ընտանեցուած է Հարաւարեւելեան Եւրոպայի կամ Արեւմտեան-հարաւային Սիպերիոյ մէջ. ասոր կը վերաբերին Արեւելեան տիպարի բոլոր ձիերը : Հաս-տատուն է թէ Կենդրոնական Ասիոյ մէջ ընդլայնուած հնադոյն ձիերը Przewalski-ցեղին կը վերաբերին : Թէ այս Przewalski-արիւնն շատ կանուխէն մտած է նաև Յառաջակողման Ասիոյ բուծուած ձիաճեւեբու մէջ, կարելի է տարակուսիլ՝ նկատելով իրաց ամբողջ

կան կէտերէն է՝ Ձիու այլեւայլ տեսակնե-րուն (նաև քարայածներուն) միութիւնը՝ այն տեսակէտով թէ ընտանեցած Ձին մէկ տեղէ տարածուած ըլլայ, եւ հետեւաբար ի վերջոյ նաև Արեւելեան, Ալբիկեան-Սպա-նիական եւն ձիերը : Սակայն ճշդիւ այս կէտը տակաւին շատ խնդրական է, ինչպէս կ'երեւայ նոյն իսկ վերջին եզրակացութեանց բանա-ձեւերէն՝ զորոնք ներքեւ յառաջ բերինք՝ իսկ եւրոպական ձանր ձին («Գերմանական») նաև Հեղինակն արեւմուտք նախ բուծուած կ'ընդունի : Յամենայն դէպս այս իրերն ուրիշ եւ այլեւայլ մեկնութիւններ ընդունած են, եւ առ հասարակ անասնոց, աւելի եւս այս կամ այն ընտանի անասնոյ՝ ընդլայնման կամ ընտանեցման մասին կայ ի հարկէ շատ մեծ գրականութիւն մը 261 : Այս կարգին կը վե-

զրուիւնը : — 2. Կարելի է ապացուցանել՝ ինչպէս լեզուական իրողութիւններէն կը հետեւցուի, թէ ըն-տանեցուած ձի մը գոյութիւն ունի արդէն այլեւայլ նախահնդիկերոպական մշակոյթներուն մէջ (մանա-ւանդ Եւրոպայ) : — 3. Հնդիկերոպական ձիարու-ծութեան իբր արդիւր անտարակոյս նկատի առնելու-կոյթը, որուն համար՝ գոնէ անոր հնադոյն ասոր-կոյթը, որուն համար՝ գոնէ անոր հնադոյն կարելի ձանրն մէջ՝ Przewalski-ձիոյ ներկայութիւնը կարելի է : — 4. Հնադոյն ձիարուծութիւնն ամէն կողմանէ ցուցուած կ'երեւայ ներքեւ-Սիպերիոյ գրաստարոյժ-ազ-գերուն շրջանակին համար : — 5. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 6. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 7. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 8. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 9. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 10. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 11. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 12. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 13. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 14. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 15. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 16. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 17. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 18. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 19. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 20. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 21. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 22. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 23. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 24. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 25. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 26. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 27. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 28. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 29. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 30. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 31. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 32. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 33. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 34. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 35. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 36. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 37. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 38. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 39. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 40. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 41. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 42. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 43. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 44. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 45. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 46. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 47. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 48. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 49. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 50. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 51. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 52. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 53. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 54. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 55. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 56. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 57. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 58. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 59. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 60. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 61. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 62. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 63. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 64. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 65. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 66. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 67. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 68. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 69. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 70. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 71. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 72. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 73. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 74. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 75. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 76. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 77. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 78. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 79. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 80. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 81. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 82. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 83. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 84. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 85. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 86. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 87. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 88. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 89. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 90. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 91. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 92. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 93. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 94. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 95. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 96. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 97. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 98. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 99. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 100. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 101. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 102. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 103. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 104. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 105. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 106. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 107. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 108. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 109. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 110. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 111. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 112. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 113. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 114. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 115. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 116. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 117. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 118. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 119. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 120. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 121. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 122. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 123. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 124. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 125. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 126. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 127. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 128. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 129. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 130. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 131. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 132. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 133. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 134. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 135. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 136. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 137. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 138. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 139. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 140. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 141. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 142. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 143. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 144. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 145. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 146. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 147. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 148. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 149. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 150. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 151. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 152. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 153. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 154. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 155. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 156. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 157. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 158. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 159. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 160. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 161. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 162. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 163. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 164. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 165. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 166. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 167. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 168. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 169. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 170. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 171. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 172. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 173. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 174. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 175. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 176. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 177. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 178. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 179. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 180. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 181. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 182. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 183. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 184. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 185. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 186. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 187. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 188. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 189. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 190. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 191. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 192. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 193. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 194. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 195. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 196. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 197. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 198. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 199. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 200. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 201. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 202. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 203. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 204. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 205. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 206. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 207. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 208. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 209. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 210. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 211. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 212. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 213. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 214. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 215. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 216. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 217. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 218. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 219. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 220. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 221. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 222. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 223. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 224. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 225. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 226. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 227. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 228. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 229. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 230. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 231. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 232. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 233. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 234. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 235. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 236. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 237. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 238. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 239. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 240. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 241. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 242. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 243. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 244. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 245. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 246. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 247. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 248. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 249. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 250. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 251. Նաև այս տեղ մե-կերուն շրջանակին համար : — 252. Նաև այս տեղ մե-

խօսական ազգազրույթի ըսելիք մ'ունի այս խնդիրներուն մէջ, օրինակի համար՝ «Մազուան եւ տարածումն Արօրի» կամ «Արեւմտեան-արեւելեան Երկրագործութիւն», այսինքն՝ «Մշակութային աղբյուրներ Եւրոպայի եւ Մերձարօր Արեւելից ու Մայրադոյն Արեւելքի միջեւ՝ ասպնուցուած երկրագործական անօթներէ եւ գործելու կերպերէն», եւ նման երկեր, որոնք Արջառոյ ընտելացման շրջանակին կը վերաբերին, մինչդեռ օրինակի համար «նախապատմական բալթիկ» մասին գրուածը կը վերաբերի ի հարկէ աւելի հիւսիսական անասնոց ընդելացման²⁶³ :

Հետուն կը տանէր զմեզ, եթէ այս իրերն աւելի երկարօրէն նկատողութեան առնուլ ուզէինք: Ուստի դատարով Հնդկիւերոպականաց հայրենաց խնդրոյն՝ դիտենք թէ միեւնոյն ազգազրույթը՝ Մէնդհինի մատենին լոյս տեսնելէն ետքը, բնականապէս վերադարձած է նոյն խնդրոյն, եւ այն՝ ընդարձակ մատենախօսական գրութեամբ մը, որուն մէջ՝ ընդունելով ալ այն երկին շատ մեծ կարեւորութիւնը, կը պահէ իւր կարծիքը,

տանի անասնոց ցեղերէն»։ Վեհնա 1920, տես նախընթաց Ծան.) կը կոչուի «նշանաւոր աշխատասիրութիւն» եւն (անդ, էջ 27)։ Յեղազրական եւ նման քանի մ'երկեր ուրիշ առթիւ կը նշանակուին։
²⁶³ Միայն իւր օրինակ կը յիշենք քանի մը երկերը, քանի որ աւելին տեղոյս չի վերաբերիր։ Հմմտ. Paul Leser, Entstehung und Verbreitung des Pfluges, Münster in W. 1931, pp. XV + 677, 22 Taf., 351 Fig. («Ethnologische Anthropos-Bibliothek», Bd. 3, H. 3). — Նոյն՝ Westöstliche Landwirtschaft, Kulturbeziehungen zwischen Europa, dem Vorderen Orient und dem Fernen Osten, aufgezeigt an landwirtschaftlichen Geräten und Arbeitsvorgängen. Wien 1928, pp. 69; 95 Abb. (նախ ի «Festschrift für P. W. Schmidt», p. 416—484). Ասի շատ հետաքրքրական, պատկերներով ալ լուսարանուած՝ աշխատութիւն մըն է, բայց բնականապէս կարելի է ամէն բան սպասել միակ երկէ մը, եւ օրինակի համար չենք կրնար դռնել մեր քարազարդ յիշեցնող կամը, եւ ուրիշ գործիքներ, օրինակ հարսիկն եւն, թէպէտ եւ նման բաներ ուրիշ ազգերու քով կը յիշուին ու կը լուսարանուին։ Նոյն տեղ լոյս տեսած է U. T. Sirelius, Zur Geschichte des prähistorischen Schlittens: «Festschrift f. P. W. Schmidt», p. 949—953, որոնց շատերը՝ դասելով պատկերներէն, կը նմանին մեր առիւնին եւ մաս մ'ալ ուղղակի կամի։ Բազմաթիւ ուրիշ երկերէն յիշուի՝ Harold Peake, The Origins of Agriculture. London 1928, pp. 78 եւն. եւ իւր օրինակ ուրիշ կարգի ազգազրույթեան հետեւալը՝ Hugo Mötefind, Studien über Geschichte u. Verbreitung der Bartracht. I. Geschichte u. Verbreitung der Fräse (բոլորով խարոյց), ի «Anthropos», XXII, 1907, Heft 5—6, p. 828—864 եւն. հետաքրքրական գրուածք մը նկատի ունենալով արեւելեան ազգերն՝ ոչ միայն արդի մատենակի, այլ նաեւ հնութեան մէջ, այսպէս՝ հին եգիպտոս եւ իւր քանդակներուն մէջ ներկայացուած օտար հին ազգեր, Բարսիւն, Ասորեստան, Ասորիք ու Պաղեստին, Հաթեր, Ելամացիք եւն։

բայց արդէն աւելի մեղմելով ա՛յն մտօք թէ Հնդկիւերոպականաց ասիական հայրենաց կարծիքը դոնէ նոյնչափ հաւանական ըլլայ որչափ եւրոպականը²⁶⁴։ Նշանակենք թէ Մէնդհինի այս մասին շարունակութեան մէջ կ'ըսէ թէ Որոշ է որ արիական Հովիւ-Մարտիկներ օրեւէ կերպով կապ մ'ունին Պոնտական-Արալեան տափաստանեան մշակոյթի հետ Սառնանորաքարային (Mixoneolithikum) եւ Մետաղներու ժամանակաց։ Ասոր մասնակցած են, կ'ըսէ, նաեւ Ուզբեան եւ Ալտայեան ազգեր։ Բայց այսօր, կը յաւելու, կարելի է այս մասնակցութեան բաժիններն որոշել։ Կապ մ'ունի նաեւ Բալպանեան մշակոյթը՝ Միջինեւրոպական-Հիւսիսականին հետ։ Արդ, կ'ըսէ, Հիւսիսային Կալկասի այս ձեւերը թերեւս վկայութիւններ են այն մասին թէ անկէ անցած են Կենտում-Հնդկիւերոպացիք, եւ մանաւանդ Տալարացիք, որոնց լեզուի մէջ ոմանք նաեւ «Կալկասեան» ազգացութիւն մը կ'ուզեն տեսնել²⁶⁵։ Այս առ-

²⁶⁴ P. W. Koppers, Weltgeschichte der Steinzeit: «Anthropos», XXVI, 1931, Heft 1—2, p. 223—243, Ուրիշ տեղ մը յատկապէս (հմմտ. «Anthropos», 1928, p. 365 ff.) նոյն խնդրոյն առթիւ՝ նոյնպէս չէր ընդուներ Հնդկիւերոպականաց հիւսիսային հայրենիքը, եւ կ'ըսէր թէ այս խնդիրներուն դժուարութիւնը կը բարձուին, եթէ անոնց հայրենիքն ընդունիր կամ Հարաւային Ռուսաստան եւ կամ Ներքին-Ասիա։ Արդ թէ Հարաւային Ռուսաստան եւ Սև ծովու հիւսիսային եզրերը դոնէ յետոյ՝ իրաւականութեամբ Հնդկիւերոպացիք կը նստէին, որեթէ ապահով է։
²⁶⁵ Տոխարերէն յորջորջանքն առնուած է հին Բախարից համանուն բնակչութեան անունէն։ Հազիւ քանի մը տասնեակ տարիներ յառաջ ծանօթացած է լեզու՝ յիշատակարանաց մնացորդներով կեղերանական Ասիոյ մէջ, գլխաւորաբար Թուրքմանի մօտերը դերմ. հետազօտիչներէ։ Այսօր արդէն կարելի եղած է այս հետաքրքրական լեզուին կանոնաւոր Բերականութիւնը հրատարակել։ Հմմտ. Tocharische Grammatik. Im Auftrage der Preußischen Akademie der Wissenschaften bearbeitet in Gemeinschaft mit Wilhelm Schulze von Emil Sieg und Wilhelm Siegling. Göttingen 1931, pp. VI + 518. ասկէ յառաջ նոյն գիտնոց կողմանէ՝ E. Sieg u. W. Siegling, Tocharisch, die Sprache der Indoskythen. Vorläufige Bemerkungen über eine bisher unbekannte indogermanische Literatursprache. Berlin (S. B. A. W.) 1908 (mit Taf.). — E. Sieg u. W. Siegling, Tocharische Sprachreste, I. Leipz. 1921—1922. — Ուրիշ գրուածքներէն յիշենք հետեւեալները։ Julius Pokorny, Die Stellung des Tocharischen im Kreise der indogermanischen Sprachen («Berichte des Forschungsinstitutes für Osten u. Orient in Wien, Bd. III»). Wien 1919, pp. 30, Համեմատութիւններ Հայերէնի հետ՝ նպատակ ունենալով ցուցնել թէ ինչպէս Հայերէնը Թրակեան-Փարսեական կը համարուի, նոյնպէս ըլլայ նաեւ Տոխարերէնը (եւ ո՛չ կեղտերէն, կ'ըսէ, ինչպէս կը համեմատէր Charpentier, ի ZDMG, 1917, p. 347 ff. հմմտ. Pedersen, Kelt. Gramm. II, 673 ff. Տոխարերէնի եւ հայեր-

թիւ կը յիշատակուի իւր գրութիւնը՝ «Ալգային դիրքն երկրագործ խեցեգործութեամբ արեւելեան մշակոյթներուն. Տոխարացիք եւ Հաքեր»։ Լոյս տեսած Ուկրայնիոյ Գիտութեանց ձեմարանի մէկ Յուշագրոց մէջ²⁶⁶։ Վերջապէս նկատողութեան

ընդերքի մասին հմմտ. նաեւ E. d. Hermann, ի KZ, 30, p. 302 ff. Գարձեալ՝ A. Walde, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, hrsg. und bearb. von J. Pokorny, Bd. I—II. Berl. 1916—1930; Bd. III, 1931. Աւելի յառաջ յօդուածս՝ Հր. Աստանա, Թոխարերէն եւ չայերէն, ի ՀԱ, 1912, էջ 38—40, աչքի առջև ունենալով հատկապէս հրատարակութիւնս՝ Sylvain Lévi et A. Meillet, Études des monuments Tokhariens de la mission Palliot. Paris 1911 (Journ. Asiatique, 1911, p. 119—150, 431—464). Ահառեան համառօտ յօդուածիս մէջ նշանակած է արդէն Հայերէնի հետ եղած նմանութիւններն, ոչ միայն բառադանձի, այլ մանաւանդ Գերականութեան մէջ։ Նոյն գիտնոց ուրիշ գրութիւն մը՝ Mém. Soc. Ling., 1913, p. 1—33, 381—423. — Pavel Poucha, Zur mittelasiatischen Lehnwortkunde: «Archiv Orientalni», IV, Nr. 1 (1932), p. 79—91. Հետաքրքրական է այնու որ կ'ապացուցանէ թէ Հնդկիւերոպականին մէջ կարծուած փոխառութիւններն ո՛չ թէ ձեւականն ու Միջինասիական լեզուներէն են, այլ ընդհակառակն Հնդկիւերոպականն անցած են բաղմաթիւ բառեր այն եւ այլ ասիական լեզուաց մէջ (Ուզբեական են)։ Եւ բաղմաթիւ օրինակներ յառաջ կը բերուին։ Արդէն Հր. Ահառեան մտադիր բուծ էր համառօտը տոխարերէնի աղբյուրները նաեւ Թուրքերէնի վրայ (որ. Թուրք beş հինգ = տուր. piş եւն)։ Pavel Poucha, Tocharica: «Archiv Orientalni», Vol. II, Nr. 2 (1930), p. 300—326; Vol. III, Nr. 1 (1931), p. 162—188; Indian literature in Central Asia: ib., II, N. 1, p. 27—38. — Gustav H. A. von Falkenberg, Seit wann kennen die Chinesen die Tochter oder Indogermanen überhaupt. I. Leipzig. 1926—1927. — A. v. Le Coq, Auf Hellas Spuren in Ostturkestan. Berichte der 2. und 3. deutschen Turfan-Expedition. Leipzig. 1926, pp. 166, mit 108 Abb. im Text und auf 52 Taf. u. 4 Karten; Die buddhistische Spätantike in Mittelasien. (Teil 5.) Neue Bildwerke. Berl. 1926, fol., pp. 33, mit 32 zum Teil farb. Taf. und Abb.; Volkskundliches aus Ostturkestan, mit Beitrag O. von Falkenberg. Berlin 1916, fol., pp. VII + 72, mit 25 (4 farb.) Taf. und 110 Abb. — Kgl. Preuß. Turfan-Expeditionen. I. Heft. Berlin 1911 եւն։ (Հմմտ. ընդհանուր տեղեկագրութիւնները՝ H. Lüders, Über die literarischen Funde in Ostturkestan: S. B. A. W. Berlin 1914, p. 85—105 — S. Feist, Sprachliche Neuentdeckungen in Zentralasien und ihre Erschließung: «Ostas. Z.», II, p. 352—360.) — «Orientalische Bibliographie» նոյն իսկ մէկ Պրակին մէջ (1926, I) ունի թուրք.՝ Nr. 996—1027՝ Տոխարերէնի մասին։ — Ճիշտ է նոյնպէս Անգլիերէնի մասին գրականութիւնը, զոր հաս կը թուրքերէնը։ Հմմտ. սակայն Հին-սոգդերէնի մասին՝ Arische Forschungen. Yaghnōbi-Studien, I. Die Sprachgeographische Gliederung des Yaghnōbi-Tales, von F. Junker. Leipzig 1930, pp. 131; 4 Karten. (Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der Sächsischen Akad. d. Wiss., Bd. XLI, Nr. II.) քնն. Pavel Poucha, «Archiv Or.», IV, 2 (1932), p. 289—292.

²⁶⁶ O. Menghin, Die ethnische Stellung der ostbaltischen Kulturen. Tocharer und Hettiter. «Jubilejnij Sbornik Hruschewsky». L'Académie des sciences d'Ukraine. Kiev 1928, Nr. 76, p. 3—25. Գրուածքս անձամբ չենք տեսած,

կ'առնու՝ թէ եւ համառօտակի՝ նաեւ Նախահնդերոպական դրութիւնն քանի մը գիտնոց²⁶⁷, եւ կ'ըսէ թէ կարելի է որ «Տարրներ, որոնք լիովին զարգացած հնդկիւերոպական լեզու մը տակաւին չունէին՝ Բալկանի վրայէն մտած ըլլան Յունաստան եւ Փոքր-Ասիա»։ Բայց, կը յաւելու, տակաւին շատ բան կայ քննելի՝ որոշել կարենալու համար, եւ յատկապէս Նախահնդիւերոպական Տեսութիւնը պէտք է որ նախ հաստատուի, եւ Հաթերուն գաղթելու ժամանակն ալ որոշուի։ Խոհեմական խօսքով մը կը փակուի այս մասը, այն է՝ Այս ամէնն աննշան չէ, բայց օտար անոքը։ — Հնդկիւերոպական մէկ երկու ուրիշ գրուածքները կը բաւէ մատնանիշ ընել²⁶⁸։

Հնդկիւերոպականաց նախաւոր հայրենաց եւ յարակից խնդիրներուն մասին շատ գրուած է՝ հին ու նոր, ի հարկէ նաեւ բացի այն ամէնէն՝ զոր նշանակած ենք ուրիշ տեղ մը²⁶⁹։ Այսպէս գիտնական մը կը պնդէ թէ Հնդկիւերոպացիք նստակաց գիւղացիներ միայն էին եւ գիւղացութիւնը Հիւսիսական միջին կենսական աղբիւրն էր. եւ ասոր ձայնակից է ուրիշ մը՝ անո՛վ որ բոլոր հնդկիւերոպացիներն երկրագործութեան նախա-

ւայց տեղեկագրութեան մը համեմատ՝ նաեւ հոս Հնդկիւերոպական կողմնակից է Հնդկիւերոպականաց հիւսիսական ընդլայնում, եւ թէ արդէն 2000ին Ն. Բ. ասոնք ընած էին Հարաւային Եւրոպա եւ Ասիա, եւ այն՝ հասած էին Հարաւային Եւրոպա եւ Ասիա, եւ այն՝ Հնդկիւերոպացիք, Հաթեր եւ Յոյներ. ուստի գաղթականութիւնը սկսած ըլլալու է իւր 2500—2000 Ն. Բ. (հմմտ. «Anthropos», XXIII, Nr. 5—6, p. 1058—1060).

²⁶⁷ Կարծիք գիտնոց Forrer, Ungnad եւ Kreischmer. այս առթիւ կը նշանակուի վերջնոյ գրուածքը՝ P. Kreischmer, Die protoindogermanische Schicht, ի «Glotta», XIV, p. 300 ff. (ասոր փոխարէն հմմտ. իւր՝ Die indogermanische Sprachwissenschaft. Eine Einführung der Schule. Göttingen 1925, pp. 61). — Հմմտ. Կարձեալ՝ Ferd. Hestermann, Das Prä-Urindogermanische in seinen Schichtungen. Wien 1930, pp. 9 («Mitteilungen der Anthropologischen Ges. in Wien», Bd. LX, p. 261—270).

²⁶⁸ Հմմտ. O. Menghin, Die mesolithische Kulturentwicklung in Europa: «XVII. Bericht der röm.-germ. Kommission», 1927 (p. 154 ff.). — Նոյն՝ Die weltgeschichtliche Rolle der uraltaischen Völker, ի «Archaeologiai Ertesito», Bd. XLII, 1928, p. 289—301, ցուցնելով թէ Kundaի եւ Maglemose կրտսեր հնագրեան Ոսկեայ մշակոյթը կապ չունի եւրոպական Մագլալեանական հետ, այլ անհախ մշակութային կենդանի մ'ըլլայ, որ Սառնային վերջին շրջանին զարգացած է Հիւսիսային Ասիոյ մէջ, եւ անկից անցած՝ Բալտեան շրջանները եւն։ — Հմմտ. նաեւ Hoernes-Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Wien 1925.

²⁶⁹ Հմմտ. «Ուսումն.», էջ 14—23, 23—47, 134—136, 172—173, 217—218, 231—232, 245—247, 270—271, 425—451 եւ 451—468 (հնդկիւեր. լեզ.)։

